

GRIEKENLAND

Het artikel over begraven en begraafplaatsen in Griekenland is geschreven door **Leon Bok**.

Leon Bok (1965) is gespecialiseerd in begraafplaatsen, kerkhoven en grafmonumenten. Hij is in 1993 afgestu-
deerd aan de Rijksuniversiteit van Groningen op het onderwerp 'behoud van
funerair erfgoed in Nederland'.

Als adviseur voor de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed heeft hij in het verleden bijgedragen aan de beschrijving en waardering van begraafplaatsen en

heeft hij een methode opgesteld voor de zorg en instandhouding van historische en beschermde begraafplaatsen.

Naast auteur van verschillende boeken en talloze artikelen schrijft Bok ook met regelmaat voor de website www.dodenakkers.nl.

In 2008 heeft hij zijn eigen bureau opgericht voor advisering over het behoud en de instandhouding van historische begraafplaatsen: Bureau Funerair Adviezen, www.funerair.nl.

BEGRAVEN IN GRIEKENLAND

Vergeleken met ons land gaat het in Griekenland met de uitvaart en het begraven heel anders. Terwijl bij ons de kerk slechts een geringe rol speelt, is bij een uitvaart in Griekenland de Grieks-orthodoxe kerk niet weg te denken. Verschillende gebruiken en regels zijn overal in Griekenland hetzelfde, maar onder

invloed van lokale gebruiken of historische gebeurtenissen kunnen die soms afwijken. De begraafplaatsen liggen her en der verspreid, dicht of ver van de dorpen, vaak met een kapel erbij. Met name in de grotere steden is soms wel een protestantse of joodse begraafplaats te vinden en op sommige eilanden zijn nog begraafplaatsen van de Ottomanen te vinden. Het overgrote deel van de begraafplaatsen is in kerkelijke handen. Maar de begraafgewoonten in het klassieke Griekenland waren wel heel erg anders dan de praktijk van vandaag de dag.

Kerkje bij Sidirouna op Chios met daarnaast het kerkhof. Links is nog net het dak van het knekelhuisje te zien

begraven in klassiek Griekenland

Wat in het verre verleden hetzelfde was als vandaag de dag is de rol van het geloof. Vandaag is de Grieks-orthodoxe kerk alom aanwezig en het geloof dicteert veel zaken in Griekenland. In de vijfde en zesde eeuw voor Christus was dat in het oude Griekenland niet veel anders. Behalve dan natuurlijk dat men toen meerdere goden aanbad en dat de godheden menselijke gedaanten werden toegedicht. In die periode werd zowel gecremeerd als begraven. Het begrafenisritueel uit die tijd telde vijf fasen. Voor de beter gesitueerden betekende dat dat de dode eerst werd afgelegd en opgemaakt. Hierna werd de dode opgebaard op een praalbed en omringd door vier klaagvrouwen. Er volgde een processie naar de necropolis begeleid met muziek en onder begeleiding van de klaagvrouwen en naaste verwanten. Op de necropolis vond de begrafenis of crematie plaats. In het huis van de overledene volgde daarna nog een reinigingsritueel. De armen zullen ook zo hun rituelen hebben gehad, maar daarvan is minder bekend. De begraafplaats, 'necropolis' genaamd, lag buiten de stad. Necropolis betekent letterlijk stad van de doden of dodenstad. Deze dodensteden lagen vaak langs de hoofdwegen die van en naar de steden leidden. Eerder werd nog wel binnen de steden begraven maar dat veranderde geleidelijk omdat men ziekten wilde vermijden. Vanaf 500 voor Christus werd begraven binnen de stadsmuren van Athene bijvoorbeeld verboden. Op de graven werden soms weelderige grafmonumenten opgericht. In de vierde eeuw bereikte de grafkunst haar hoogtepunt in het oude Griekenland. Veel van wat wij in de negentiende eeuw aan grafkunst plaatsten op onze begraafplaatsen had voor een groot deel zijn oorsprong in de Griekse oudheid. Stèles, tomben, grafzuilen en urnen werden fraai vormgegeven door de beste steenen beeldhouwers van die tijd. Er werd ook begraven in publieke graven waar meerdere mensen tegelijk werden begraven. Ziekten, oorlogen en armoede leverde massagraven op die in de moderne tijd werden opgegraven en veel informatie opleverden over de oude Grieken.

Wie een oude necropolis wil zien, moet de begraafplaats Kerameikos bezoeken. Daar liggen nog grafmonumenten uit de oudheid. Op het terrein werd al begraven vanaf de twaalfde eeuw voor Christus. Tot de plundering van de stad door de Romeinen in 86 voor Christus was Kerameikos de grootste begraafplaats van Athene. Hierna raakte de begraafplaats in onbruik en de plek werd langzaam bedekt door het slib van de beek Eridanos. In de negentiende en twintigste eeuw werden veel grafmonumenten opgegraven en zijn als zodanig weer te zien.

veranderingen in geloof en begraven

Met de komst van de Romeinen in Griekenland veranderde aan het begraven niet veel en evenmin aan het geloof. Met de komst van het christendom traden echter grote veranderingen op die ook gevolgen had voor het begraven. Nadat in 325 tijdens het Concilie van Nicea (huidige Iznik in Turkije) de grondvesten werden gelegd voor het rooms-katholieke geloof, beleden de Grieken deels het nieuwe geloof maar velen hielden ook nog vast aan de oude goden. Keizer Theodosius I maakte in 380 hardhandig een einde aan alle andere geloven. Hij vaardigde het Edict van Thessalonica uit waarmee het christendom de staatsreligie werd. Vanaf 392 werd het oude geloof zelfs verboden. Het oude geloof heette nu heidens te zijn! Daarmee werd het verbranden van lijken ook een ketterse gebeurtenis. Het lichaam diende voortaan alleen nog begraven te worden zodat het kon rusten in afwachting van de laatste dag. Overigens stond Theodosius aan de basis voor de scheiding van het Romeinse rijk in een oostelijk en westelijk deel. Het westelijke deel viel echter in verval en het oostelijke deel ging op in het Byzantijnse Rijk. Meer en meer ging de geloofsbelijdenis uit elkaar lopen totdat het oosten in 1054 de paus in Rome niet langer als rechtmatige leider van het christendom erkende. Met dit zogenaamde schisma ontstonden de oosters-orthodoxe of Byzantijnse kerk en de rooms-katholieke of Latijnse kerk. De patriarch van Constantinopel werd het hoofd van de oosters-orthodoxe kerk. In heel Europa werd toen al eeuwenlang niemand meer gecremeerd. De brandstapel werd alleen nog gebruikt als ultieme straf.

rol van de kerk in Griekenland

In Griekenland bleef het oosters-orthodoxe geloof eeuwenlang in stand, ook onder de Ottomanen. Nadat delen van Griekenland in 1829 onafhankelijk werden van het Ottomaanse Rijk werd in 1833 de kerk van Griekenland gevormd. Onder leiding van 36 Griekse bisschoppen verklaarden ze zich onafhankelijk van de patriarch van Constantinopel. Het onafhankelijke karakter van de Griekse kerk werd in 1850 door de Patriarch erkend. Hoewel in de Griekse grondwet formeel de godsdienstvrijheid is vastgelegd is ook de speciale positie van de Grieks-orthodoxe Kerk vastgelegd. Dit uit zich in het feit dat ruim 90 procent van de Grieken officieel te boek staat als aanhanger van de Grieks-orthodoxe religie. En dat is te merken, want op veel plaatsen in Griekenland wordt je geconfronteerd met uitingen van het geloof in de vorm van kapellen, kerken of kloosters. Op straat zie je ook regelmatig priesters in hun typische zwarte gewaden.

Het geloof heeft een stevige stempel op het begraven gedrukt met name door dat de Grieks-orthodoxe kerk cremieren verbiedt. Er zijn dan ook geen crematoria in Griekenland. Er lijkt evenwel langzaam een kentering te ontstaan. In 2006 nam de Griekse regering het besluit dat mensen met een andere godsdienst dan de Grieks-orthodoxe mochten worden gecremeerd. Dit leek een bevestiging van het feit dat cremieren dus nog steeds niet toegestaan is voor Grieks-orthodoxen. Het besluit biedt wel ruimte om een crematorium te kunnen bouwen. Zo gaf de gemeente Thessaloniki in 2011 groen licht voor de bouw van het eerste crematorium in Griekenland. Afgezien van de hoge kosten voor de bouw kwam de kerk onmiddellijk tegen dit idee in opstand. Ondanks het verzet van de kerk ontstaat er in Griekenland langzamerhand steeds meer animo om te cremieren. De kerk weerhoudt veel Grieken van crematie. Zo weigeren priesters lichamen die gecremeerd worden de laatste zegen te geven. Met een leugentje leidt men de priester soms om de tuin, maar leuk is het niet.

Ondertussen moeten de Grieken die wel een crematie willen hun familielid naar Bulgarije brengen. Maar dat crematorium in Sofia ligt op ruim 800 kilometer afstand van Athene wat cremieren tot een kostbare aangelegenheid maakt. Grieken betalen twee keer zoveel dan Bulgaren, dus nog afgezien van de kosten van vervoer en dergelijke.

Het standpunt van de kerk aangaande lijkbezorging is dus sterk bepalend voor het funeraire landschap in Griekenland. Maar ook bij de uitvaart speelt de kerk een grote rol en zeker ook daarna nog.

uitvaart

Het overlijden van een familielid is het begin van een lang rouw- en gedenkproces. Uitvaartverzorgers komen er nauwelijks aan te pas, althans niet in de zin zoals wij die kennen. In de regel wordt het lichaam thuis opgebaard. Daarbij is de grootste rol weggelegd voor de familie en eventueel vrienden of burens. Ook de priester speelt hierbij een rol. Alles moet volgens een strak schema uitgevoerd worden want er is nauwelijks tijd. De overledene moet namelijk binnen 24 uur na overlijden begraven worden. Er moet dus nogal wat geregeld worden. Allereerst dienen familieleden die verder weg wonen op de hoogte te worden gebracht, evenals vrienden en kennissen. Hoewel mobiele communicatie daarbij vandaag de dag een grote rol speelt, worden burens, wijk- en dorpsgenoten op de hoogte gebracht door middel van een gedrukt pamflet dat in de buurt of het dorp wordt aangeplakt.

Pamflet met de aankondiging van de dood van een inwoner die op 78-jarige leeftijd is overleden (foto Henk Pol)

Vervolgens dient de overledene te worden gewassen en klaargemaakt voor de begrafenis. Dat gebeurt in de meeste gevallen door de naaste familieleden. De overledene krijgt vaak een lijkkleed aan terwijl bij vrouwen in veel gevallen een haarlok wordt afgeknipt als aandenken. De familie ontvangt ook het rouwbezoek, voor zover dat mogelijk is in verband met de tijd. Afhankelijk van de wensen van de overledene en mogelijkheden wordt er soms ook gebruik gemaakt van klaagvrouwen.

Voor de begrafenis vindt altijd een kerkdienst plaats. Daarbij wordt de kist (meestal zonder deksel) met de overledene op enige afstand van het altaar geplaatst met het gezicht naar het altaar toe. Na de dienst, die ongeveer een uur duurt, lopen familieleden, vrienden en kennissen langs de kist om afscheid te nemen van de overledene. Hierna vertrekt men naar de begraafplaats. Bij een wat grotere afstand wordt een lijkauto gebruikt terwijl de rest met eigen auto naar de begraafplaats gaat. Volgauto's zoals in Nederland komen eigenlijk niet voor. Normaliter wordt de rouwstoet gevormd door rouwkransendragers voorop. De kransen zijn zo gemaakt dat ze later bij het graf geplaatst kunnen worden. Wanneer de kist in het graf geplaatst is, wordt door de familie of andere naasten soms nog wel een plengoffer gebracht in de vorm van wat gewijde aarde of wijn. Vaak wordt ook hier de deksel van de kist gelaten en gooit de familie zelf het graf dicht. Een en ander gaat met veel emoties gepaard, zeker bij een jong overleden iemand. Op veel plaatsen valt er weinig dicht te gooien omdat er dan gebruik wordt gemaakt van gemetselde kelders die na de begrafenis worden afgesloten met een betonplaat.

De meegevoerde rouwkransen blijven op hun driepoot bij het graf. Als de bloemen verwelkt zijn worden ze verwijderd.

Kransen met verse bloemen worden naar het graf gedragen en daar geplaatst totdat de bloemen verwelkt zijn (foto Henk Pol)

gebruiken na de uitvaart

Het is gebruikelijk dat de familie op de derde dag na de uitvaart weer bij elkaar komt bij het graf van de overledene. Dan wordt een soort begrafenismaaltijd genuttigd in de vorm van een witte dodentaart, gemaakt van noten en granen gekookt met suiker.

Op de negende dag vindt nogmaals zo'n bijeenkomst plaats maar daarbij zijn vaak ook kennissen en vrienden aanwezig. Na veertig dagen, na zes en twaalf maanden en daarna elk jaar worden er speciale

grafmonumenten op de begraafplaats van Karpathos- stad (foto Arthur Sloos)

kerkdiensten gehouden en soms ook weer een maaltijd. Zulke gebruiken zijn op het platteland nog gebruikelijker dan in de grote steden. Telkens wordt de persoon ook herdacht met een kleine ceremonie in de kerk. In de kerkdienst wordt voortdurend gesproken over de overledene en wordt hem/haar een eeuwige rustplaats toegewenst. Uiteraard hoort ook het plaatsen van een monument op het graf tot de gebruiken.

de grafmonumenten

Het merendeel van de grafmonumenten in Griekenland wordt vervaardigd uit een witte kalksteen, veelal Grieks marmer genoemd. De opbouw is vaak verhoogd boven het graf als een soort tombe en op het hoofdeind is meestal een opstand opgenomen. In die opstand is vaak een kruis opgenomen of deze staat er boven op. Veel grafmonumenten zijn voorzien van geëmailleerde portretten, los of bevestigd op het hoofdeind. Vaak staat op de grafmonumenten alleen de overlijdensdatum. Mede door het klimaat in Griekenland zien de graven er goed verzorgd uit, weinig verweerd en nauwelijks of geen groene aanslag. Per eiland en landsdeel zijn variaties te vinden in de uitvoering en het gebruikte materiaal.

typisch grafmonument in Pythagorion op Samos

De opstand op het hoofdeind wordt ook vaak wat uitgebreider opgezet, soms met een opbouw als een klein altaar waarop een beeltenis van Jezus of Maria geplaatst kan worden. Onder het altaar is er ruimte voor een kleine nis waarin wierook of kaarsen gebrand kunnen worden. Olielampjes zorgen voor een langere brandduur. Ook worden op sommige plaatsen giften in de nis gelegd die de dode nodig heeft op zijn 'reis'. Op het eiland Paros worden bijvoorbeeld eieren neergelegd. Eieren zijn het symbool voor nieuw leven.

De nissen op het hoofdeind kunnen ook wat groter worden uitgevoerd en afgesloten met een glasplaat of glazen deurtje. Dubbele nissen komen ook voor.

Meestal worden ook vazen geplaatst ter weerszijden van dit altaar die meestentijds gevuld zijn met verse bloemen. Vazen kunnen ook aan het voeteneind geplaatst worden. Ook worden vaak grote lantaarns geplaatst waarin lichtjes of kaarsjes worden gebrand.

Waar meerdere personen uit één familie bij elkaar of naast elkaar worden begraven, plaatst men ook wel dubbele grafmonumenten. De opbouw is dan vaak identiek aan de enkele grafmonumenten. Omdat graven snel geruimd worden, wordt niet altijd in de grond begraven. Bijzetting in een half boven de grond of geheel bovengrondse ruimte komt ook voor. Dergelijke mausolea worden opgezet als een kleine kapel.

Voorbeeld van een half ingegraven grafkelder met eenvoudige toegang op Samos

Op oudere begraafplaatsen in de grote steden zijn vaak nog oudere grafmonumenten te vinden, zoals op het eerste kerkhof van Athene. Deze begraafplaats, daterend van 1837, is een groene oase in de drukke stad. Rijkere families hebben hier grote en fraaie grafmonumenten opgericht op grafkelders of als mausoleum. Hiermee hoeven ze niet de gruwelijke praktijk van het snelle ruimen te volgen, maar kunnen ze naar eigen inzicht de stoffelijke resten laten bijzetten in een kleinere kist. Er is nog veel negentiende-eeuwse grafkunst te vinden op deze begraafplaats. Beroemde graven zijn er onder andere te vinden van de zangeres Melina Mercouri, archeoloog Heinrich Schliemann en de minister-presidenten Andreas en George Papandreou. Voor joden en protestanten kent de begraafplaats een eigen deel. Het protestantse deel wordt beheerd uit naam van de ambassades van Groot-Brittannië, Denemarken, Duitsland, Zweden en Nederland.

ruiming

Op veel begraafplaatsen is het inmiddels de praktijk dat het graf na minimaal drie jaar al geruimd wordt. De kist wordt dan 'opgegraven' en uit de overblijfselen behoren vijf botten van het lichaam (schedel, twee arm-botten en 2 been-botten) genomen te worden die bijgezet worden in een passend kistje van hout, metaal of zelfs karton. Dit werk wordt meestal door de familie zelf gedaan, maar op grotere begraafplaatsen ook wel door de grafdelvers. Wanneer de vertering onvolledig is, moet de familie de grafhuur verlengen. Als daarna het proces wel voltooid kan worden, stoppen veel families gewoon alle botten in de kistjes, dus erg nauw kijkt men niet. Na een kerkceremonie waarbij uiteraard weer veelvuldig de naam van de overledene wordt genoemd, wordt het kistje bijgezet in het knekelhuis van de begraafplaats. De kistjes worden echter ook wel in particuliere kapellen bijgezet in de eigen omgeving.

net opgegraven stoffelijke resten liggen te drogen in de zon alvorens ze worden bijgezet in een kistje (foto Arthur Sloos)

Dit onderdeel van de begrafeniscyclus in Griekenland noemt men vaak ook wel het definitieve afscheid. Het is bij uitstek het moment waarop de achterblijvende familieleden herinnerd worden aan de vergankelijkheid. Deze herinnering is soms wel heel erg hard, zeker wanneer de resten onvolledig verteerd zijn en wanneer men ziet hoe met de stoffelijke resten wordt omgegaan.

eenvoudig beenderhuisje op kerkhof van Sidirunta op Chios

in knekelhuisjes wordt de overledene herdacht d.m.v. foto's en het branden van kaarsen

een soort nissenwand waarvan de nissen met een sleutel kunnen worden afgesloten (foto Arthur Sloos)

knekelhuis

Het knekelhuis speelt een belangrijke rol op de begraafplaatsen in Griekenland. Nederland kende tot halverwege de negentiende eeuw ook een dergelijke voorziening op veel kerkhoven. Het waren gebouwtjes of soms alleen maar muren zonder dak, waar de botten van ruimingen werden verzameld. Dat kon op sommige kerkhoven soms al na zeven jaar het geval zijn. Met de veranderende gewoonten en nieuwe begraafplaatsen in Nederland leek een voorziening als een knekelhuisje overbodig. Niet dat de praktijk stopte, want de botten van ruimingen worden nu meer uit het zicht in verzamelgraven of knekelputten begraven.

In Griekenland is de praktijk van knekelhuisjes nog alledaags. Menig vakantieganger heeft al wel eens, nieuwsgierigheid overwint alles, oog in oog gestaan met de kistjes waarin de stoffelijke resten bewaard worden. De huisjes zijn vaak functioneel en zijn qua grootte aangepast aan de begraafplaats. Hoe groter de begraafplaats, hoe groter het gebouw. Sommige gebouwtjes bevatten een aparte ruimte waar vergane kistjes en hun inhoud terecht komen. Sommige kistjes zijn van karton, of soms is juist een kartonnen doos gebruikt. De ruimten met hopen knekels en schedels zijn duidelijk niet voor het publiek geschikt.

Sommige knekelhuisjes zijn heel onogelijk en zo ook hun inhoud. Een enkele wordt nauwelijks nog naar omgekeken, terwijl vele netjes worden onderhouden met de kisten keurig op stellingen. Op de kisten staan de namen van de doden en hun geboorte- en sterftejaar. Her en der worden op de kisten foto's geplakt en bloemen aan de kist gehangen. In veel huisjes worden ook kaarsjes gebrand.

Een alternatief voor een knekelhuisje is een soort van wand met afsluitbare nissen waarin de kistjes geplaatst kunnen worden.

gebrek aan ruimte

Veel begraafplaatsen in Griekenland kampen met ruimtegebrek, waardoor de praktijk van opgraven, botten schoonmaken en opslaan in kistjes zo nu en dan voor de familie een erg zware belasting vormt. Zeker als de vertering van het lijk slecht verlopen is. Volgens sommige bronnen zou twintig procent willen kiezen voor crematie. Niet alleen het ruimtegebrek brengt mensen tot deze keuze, maar velen zijn ook de bemoeizucht van de kerk moe. Toch liggen de plannen voor het crematorium in Thessaloníki stil. Politieke weerstand is er de oorzaak van. Ondertussen neemt de vraag alleen maar toe. Zo'n twee procent van de Grieken kiest nu al voor een crematie buiten Griekenland.

Bronnen:

- Cock, Lucien de; *Geschiedenis van de dood. Begraafplaatsen in Europa*, Leuven 2006
- Koning, Marloes de; Grieken zijn 'zwarte vogels' beu en willen voor crematie kunnen kiezen, in: *NRC*, 23 januari 2014
(<http://www.nrc.nl/handelsblad/van/2014/januari/23/grieken-zijn-zwarte-vogels-beu-en-willen-voor-cr-1308811>)
- Vervaeke, Leen; Mensonterende taferelen op Griekse dodenakkers, in: *De Volkskrant*, 18 november 2009
- Athens first Cemetery: <http://www.athensinfoguide.com/wtscemetery.htm>

Met dank aan Henk Pol en Arthur Sloos.